MÉSZÁROS MÁTYÁS

Az öngyilkosság és az erőszak narratívája Sztavrogin vallomásában

Összefoglalás ♦ *Az alábbiakban megkíséreljük Sztavrogin (Dosztojevszij: Ördögök című regényének főszereplője) vallomását narratív részekre bontani: ezen részeket kielemezzük, és végül következtetéseket vonunk le. Az általunk felosztott tíz, jól elkülöníthető egységet címmel láttuk el: A röpirat, Matrjosa, A tollkés, 1. Intermezzo: magyarázat, A lopás, Az aktus, Érzelmek? A második bűn, 2. Intermezzo: magyarázat, Utazások.*
Az egységekben narratív kódokat keresünk; olyan kódokat, amelyek ismétlődésükben megmutatkozó összetett jegyek. Elemzésünk módszertanát Roland Barthes munkája, az Egy Edgar Poe-mese textuális elemzése *adja. A vallomás elemzését követően kitérünk Sztavrogin öngyilkosságára, melyre, reményeink szerint magyarázattal is szolgálhatunk.*

Kulcsszavak: Dosztojevszkij, Sztavrogin, öngyilkosság, erőszak, narratíva

The narrative of suicide and violance in Stavrogin's *Confession*

Summary ♦ *Below we shall attempt to break down Stavrogin's testimony into narrative parts (the main character of Dostoyevsky's novel enitled* Devils*): we are to analyze these parts and finally draw conclusions. We have divided it into ten clearly distinguishable units with the following titles: The brochure, Matryoshka, The penknife, 1st Intermezzo: explanation, The theft, The act, Emotions?, The second crime, 2nd Intermezzo: explanation, Travels.*
We are to look for narrative codes in the units; these codes are complex signs that are reflected in their repetition. The methodology of our analysis is provided by the concept of Roland Barthes' work, Textual Analysis of a Tale by Edgar Poe. *After the analysis of the confession, we continue with Stavrogin's suicide, for which, in our opinion, we can provide an explanation.*

Keywords: Dostoevsky, Stavrogin, suicide, violence, narrative

Bevezetés

Dosztojevszkij *Ördögök* című regénye önálló kötetben 1873-ban jelent meg. Mind az előző időszakokban megjelenő részletekből, mind az első teljes kiadásból a cenzorok kihagyták azt a részt, melyben a főhős egy írásos vallomással látogat el Tyihon sztarechez[1]. Ebben a jelenetben Sztavrogin beismer egy kislány ellen elkövetett szexuális bűncselekményt, mely után és következtében a 11 éves Matrjosa öngyilkos lesz, felakasztja magát. Sztavrogin ezt az írását 14 oldalban fogalmazta meg (a magyar kiadásban).

Nyikolaj Vszevolodovics Sztavrogin a történtek idején huszonhét éves, világosszőke hajú fiatalember, aki először líceumban tanult, majd katona lett a lovas gárdában. Ezután korhelykedni kezdett, két párbajt vívott, lefokozták, nyugalomba vonult, majd Péterváron egy furcsa kompániában élt, pénzt pedig egy kis saját birtokból szerzett. Visszatért a történet helyszínére, ahol letartóztatták egy illető megtámadása miatt, majd három évig utazgatott, bejárta Európát, volt Egyiptomban, Jeruzsálemben és Izlandon. Ezután költözik végleg haza, az események helyszínére. A szöveg irodalomtörténeti súlyosságát bizonyítja, hogy sem a saját, 1982-es, orosz kiadású kötetemben, sem az orosz elektronikus könyvtár feltöltött verziójában nincs benne ez a jelenet, tehát továbbra is kimaradhat a kiadásokból.[2]

Elemzésemben azt kívánom megvizsgálni, hogy Sztavrogin milyen narratív elemekkel viszonyul Matrjosa öngyilkosságához, és ezek milyen összefüggésben lehetnek a főhős későbbi öngyilkosságával. Sztavrogin ugyanis a regény végén felakasztja magát. Az öngyilkossághoz fűződő, későbbi elbeszélésének (narratívájának) elemzése feloldhatja a jelenet, a történet bizarrságát, továbbá kulcsfontosságú magyarázattal szolgálhat Sztavrogin önakasztása előtt elküldött levelének dekoherenciájára. A megtalálni kívánt „kódokat" tehát szeretnénk felismerni, szabályba rendezni, így szabályrendszert találhatunk arra vonatkozóan, hogy Sztavrogin *modus operandi*ja miképpen működhet, milyen központi „elkülönböződéssekkel"[3] találkozunk. *Modus operandi*n Sztavrogin „működési módszerét" értjük, hiszen önmaga nyilatkozik arról, hogy bűnt követett el, elkülönböződésnek pedig azt nevezzük, amikor a személy (Sztavrogin) nem képes beleilleszkedni az általa ismert világba, és ezt a be-nem-illeszkedést narrálja is, megnevezi. A központi kérdésünk tehát: Sztavrogin halálhoz, öngyilkossághoz fűződő viszonya mutat-e jeleket, prediktorokat a saját öngyilkosságához?

A vallomást felosztottam, és címekkel láttam el.

[1] ortodox szerzetes
[2] https://russian-literature.org/tom/410192 (2023.05.30.)
[3] A fogalom Derrida fogalma, lásd Derrida: *Az el-különböződés*. In. Szöveg és interpetáció. 1991.

Látni fogjuk, hogy a leírás önmaga teljes mértékben dekoherens, kapcsolat nélküli a témával, tehát jelentős dekoherenciát tapasztalhatunk, továbbá a felosztott egységek jól látható és érezhető kapcsolat-nélkülisége pedig mikro dekoherenciát mutatnak. A szöveg összesen 535 sorból áll a jelenleg felhasznált, az irodalomjegyzékben feltűntetett 2005-ös kiadásban.

A röpirat

A szöveget Sztavrogin röpiratnak nevezi, és egy tulajdonképpeni bemutatkozással kezdődik. A tényszerű állítások (adattal, dátummal) nyíltnak tűnő elmondása mögött azonban a dekoherencia és az antiszociális viselkedés mutatkozik meg. A személy a következőkben bemutatott cselekvésektől való eltávolodását érhetjük tetten: nem az *én* a fontos, hanem az adat. Bár a röpirat valójában azt hivatott bemutatni, hogy bűnt követett el a főhős, a két központi kérdést (szexuális erőszak és Matrjosa öngyilkossága), tehát a röpirat létrejöttének okát, a lényegét nem képes kimondani.

Már a röpirat második sorában impulzivitást („átadva magam a kicsapongásnak, amiben örömet leltem") (Dosztojevszkij, 448), majd szexuális fantáziát olvashatunk két szeretőjéről:

„[...] nagyon foglalkoztatott az a szándék, hogy összehozom a kettőt úgy, hogy az úrnő és a cselédje nálam találkozzanak. Ismerve mindkettejük természetét, ettől a tréfától pompás mulatságot vártam." (Dosztojevszkij, 448)

A személytelenítés („a kettő") szexualitással való párosítását követően „tréfa" és „mulatság" kifejezés jelenik meg, ezután pedig megismerkedünk a helyszínnel, ahol ezt a találkozót szerette volna megszervezni:

„[...] egy orosz polgárcsaládnál béreltem. Ők maguk a szomszéd szobában húzták meg magukat, olyan szűkecskén, hogy az elválasztó ajtó mindig nyitva állt, amit én akartam is." (Dosztojevszkij, 448)

Nos, a vágy megmutatkozása, tudniillik, hogy nézve legyen, miközben két nővel szexuális tevékenységet folytat, bezárja a „bemutatkozás" körét, mely a röpirat első néhány sora. Ez rávilágít Sztavrogin valódi fantáziájára, miszerint az antiszociális tevékenység közben szeretné, ha néznék, azonban ez nem az általa leírt dologra, dolgokra vonatkozik, hanem magában a röpirat megírásában, közreadásában jelenik meg. Sztavrogin vágya, hogy az általa elmondott dolgok reakcióját láthassa másokon. Ezután a tulajdonképpeni „curriculum vitae" után érkezünk meg a kinyilatkoztatás látszólagosan valódi okához.

Az „átadtam magam a kicsapongásnak" maga után hívja azt, hogy minden, ami innentől kezdve megjelenik a kimondás aktusában, az a kicsapongásnak köszönhető, tehát meg van

nevezve az ok pontosan olyan módszerrel, ahogy Ted Bundy utolsó interjújában az erőszakos pornográfia megjelenését okolta tetteiért.[4]

A szövegben minden egység után kiemelt narratív kódok konnotált kódok, tehát pusztán önmagukban nem a vizsgálat tárgyai, hanem a szöveg egészére vonatkoztatva hordoznak jelentést, például az *adat*, melynek megjelenésével többször találkozhatunk, és jelentése mindig azonos konnotációkhoz köthető, méghozzá ebben a szövegben a **hárítás**hoz. Amiképpen Roland Barthes egy Poe novellát vizsgál apró részenként (lexiánként), úgy látható, hogy ezen írás módszertana követni próbálja az aprólékos, tartalmakat megkülönböztető egységek elkülönítését, majd azokban kívánja azonosítani a konnotált kódokat.[5]

A fókuszpontba állított kódok: **adat**, **hárítás**, **impulzivitás**, **személytelenítés**, **szexuális fantázia**, **szexuális eltévelyedés**.

Matrjosa

Matrjosa a röpirat 22. sorában jelenik meg, *„szemre még egészen gyerek. Anyja szerette, de gyakran megverte, és a magafajta asszonyok szokása szerint szörnyen kiabált vele"*. (Dosztojevszkij, 449) Négy és fél sor után Sztavrogin kijelenti, hogy a házszámot elfelejtette, ahol a szobát bérelte, majd kilenc és fél soron keresztül magyarázza azokat a részleteket, mely a vallomás, röpirat szempontjából irrelevánsak, tudniillik hogy hívták az asszonyt, a férjet, hogy a címet meg lehet keresni utánajárással, illetve, hogy milyen színű volt a ház.

Az áldozat tehát már áldozatként van bemutatva a verés miatt, mintha a későbbi erőszak és öngyilkosság innen indult volna, de minimum közrejátszott volna abban, legalábbis a narratíva szerint. Matrjosa tehát a bántalmazott gyermek, akit az anyja bántott, de egy szó sem esik arról, hogy ez milyen érzéseket vált ki Sztavroginból, sőt, általánosítással is találkozunk, hiszen a „magafajta asszonyok" ezt teszik, tehát a röpirat szerint ez a normális, elfogadott. Meg kell jegyezni, hogy az elmúlt századokban rendszeres volt a fenyítés, mégis a narratíva ironikus megnyilvánulását, kikacsintását láthatjuk a „magafajta asszonyok" kifejezéssel, ugyanis itt bár általánosít a narrátor, elfogadtatja velünk ezt a tényt. Ugyanakkor, ha ez valóban általános volna a narrátor gondolatvilágában, akkor nem kellene elmondani, hogy a „magafaja asszonyok", hiszen ezt tudja mindenki. Ezért itt Sztavrogin a kiszolgáltatott helyzetben lévő gyerek

[4] Ennek az elemzését lásd a The Behavior Panel műsorában: https://youtu.be/5WvzF035-cI (2023.06.11.)
[5] Barthes, R.: Egy Edgar Poe mese textuális elemzése, In.: *A szöveg öröme. Irodalomelméleti írások.* Budapest, Osiris Kiadó

észrevételére fókuszál, pontosabban az lesz neki fontos, hogy tudja: ki van szolgáltatva. Ez a motívum nagyon fontos Sztavrogin fantáziájában.

A heideggeri *fecsegés* mintapéldájával találkozhatunk: *„a közlés nem tagolja a beszéd tárgyát alkotó létezőhöz való elsődleges létvonatkozást"*. (Heidegger, 199) A kislány megjelenése nem több, mint a megalázottság szerepének megmutatkozása, ahol a személy mint elszenvedő nem érdekes, hozzá nem fűződik semmilyen szociálisan elvárt viszony vagy válasz.

A fókuszpontba állított kódok: **antiszociális magatartás** (a bántalmazás elfogadásában), **általánosítás**, **fecsegés**.

A tollkés

A következő epizód, hogy Sztavrogin asztaláról eltűnt egy tollkés és szólt a háziasszonynak erről. A nő a gyanúja miatt megvesszőzte a kislányt, kiabált is vele, mert elveszett egy rongy, majd megcibálta Matrjosa haját. Sztavrogin a következőt mondja ehhez:

„Én ezt észrevettem [mármint a bántalmazást, M.M.], és ugyanekkor vettem először szemügyre a kislány arcát is..." (Dosztojevszkij, 449)

A szexuális eltévelyedés ismét előkerül, azonban itt egy újabb motívummal egészül ki: Matrjosa aki eddig csak „szerep" volt, személlyé válik Sztavrogin számára, megjelenik a személyesítése. A megaláztatás, bántalmazás szemlélése váltja ki Sztavroginból azt, hogy elkezd *figyelni*. Az eset leírása után hozzáteszi, hogy

„amikor háziasszony a vesszőseprűhöz rohant, hogy kitépjen néhány szálat, én megtaláltam a kést az ágyamon... Mindjárt eszembe ötlött, hogy nem szólok, éppen azért, hogy megvesszőzzék a kislányt." (Dosztojevszkij, 450)

A fókuszpontba állított kódok: **bántalmazás**, **szexuális eltévelyedés**, **passzív-agresszió** (az agresszió nézése a meggátolás helyett azt váltja ki Sztavroginból, hogy szólhatna, de nem szól, tehát passzív-agresszív résztvevője a vesszőzésnek).

1. Intermezzo: „magyarázat"

A következő egységben Sztavrogin arról beszél, hogy minden eddigi *„szégyenletes, mértéktelenül megalázó, aljas és főleg nevetséges helyzet, amelybe csak belekerültem életem során, a határtalan haragon kívül hihetetlen élvezetet is keltett bennem."* (Dosztojevszkij, 450). Ezt követően mámorról, újra haragról, élvezetről, kocsmában való megverésről, párbajról, és egy illető alsó állkapcsának ellövéséről beszél. Megállapítja önmagáról, hogy mindig tudatosság kerítette hatalmába, lobogó hevülésről, majd a hevülés legyőzéséről mesél. *„Én mindig ura vagyok magamnak, amikor akarom."* (Dosztojevszkij, 451)

A kést Sztavrogin elrejtette, elment a házból, és Matrjosáról annyit mond, hogy az eset után kisírta magát, még hallgatagabb lett, de *„ellenem azonban ebben biztos vagyok, nem táplált haragot"* (Dosztojevszkij, 451).

Az egység záró gondolata, hogy *„De mint afféle gyermek, e szégyen miatt is bizonyára csakis önmagát okolta"* (Dosztojevszkij, 451).

Nos, az antiszociális viselkedés, tudniillik a bántalmazott gyermeken való segítés szociális követelményének hiánya, továbbá az utólagos megállapítás, önmagáról nemcsak a felelősséget veszi le (legalábbis narratív módon ez a célja), hanem önmaga büntetésének hiányát is megnevezi, hiszen a kislány biztosan nem táplált haragot, illetve biztosan csak önmagát okolta. Kifejezetten előnyös Sztavrogin számára olyan bírót választani, aki nem tud önmaga bírói szerepéről, illetve az események abszolút elszenvedője.

Figyeljük meg, hogy a kislányhoz fűződő érzelemre utaló szavak mennyire hiányoznak a szövegből!

A fókuszpontba állított kódok: **impulzív szavak és érzések**, **grandiózusnak beállított önkontroll**, **antiszociális viselkedés, hárítás**.

A lopás

Sztavrogin ebben a részben elmondja, hogy sokat ivott, és *„Akkoriban öngyilkos akartam lenni az életuntság betegsége miatt; egyébként nem tudom, mi miatt"* (Dosztojevszkij, 451).

Nos, egy kijelentett *A* fogalom, majd egy mellé állított *B* fogalom nem létezhet egyszerre magyarázatként, tehát vagy tudta, mi miatt akart öngyilkos lenni vagy nem tudta, de egyszerre a kettő kizárja egymást, tehát nem lehet egyszerre tudni és nem tudni. Emlékezzünk a *Vagy-vagy*-ban olvasható sorokra:

„Akaszd fel magad, meg fogod bánni; ne akaszd fel magad, azt is meg fogod bánni; akaszd fel magad vagy ne akaszd fel magad, mindkettőt meg fogod bánni; vagy felakasztod magad, vagy nem, mindkettőt meg fogod bánni." (Kirkegaard, 40)

Ez a tulajdonképpeni *oximoron* újra előhívja Heidegger *fecsegés*ének funkcióit:

„A fecsegés, ami mindent összenyalábolhat, nemcsak a helyes megértés feladatától mentesít, hanem kialakítja azt a közömbös érthetőséget is, amely elől már semmi sincs elzárva." (Heidegger, 200)

Sztavrogin tehát megnevesít két, egymást kizáró okot, hogy a befogadó döntsön és mondja ki a magyarázatot: a kimondás felelősségét kívánja áthárítani a hallgatóra egy dolog eltorzított módosulásában, bagatellizálva a hallgató valódi, releváns kérdését az eddig elmondottakkal

kapcsolatban; olyan kérdést ajánl fel, mely elhárítja a figyelmet a röpirat megírásának valódi okáról.

Sztavrogin elmondja, hogy a panzióban tréfából lopást követett el, majd kilenc sorral lejjebb azt mondja, *„szükségből loptam, nem pedig tréfából."*. Ugyancsak a fentebb bemutatott *oximoron*t érhetjük tetten: tréfából lopott, és nem tréfából lopott. Az azonos esemény ismét *A* majd *B* magyarázattal van illetve, azonban ez lehetetlen.

Ebben az egységben találkozhatunk a szövegben először és utoljára párbeszéddel (a 139. sortól), mely a röpirat *oká*hoz képest banális megmutatkozás, a röpirat terjedelméhez képest pedig elenyésző mértékű a *másik ember szavának megmutatása*. A panzióban, ahol Sztavrogin volt ekkor, élt egy szegény hivatalnok, akihez Sztavrogin beosont, az egyenruhájából kilopta pénztárcát. A neszre a hivatalnok kikukkantott a szobából, Sztavrogin pedig azt hazudta neki, hogy a faliórát nézte csak meg. Ezt követően, már este, a meglopott hivatalnok megvárta Sztavrogint a folyosón, hogy megkérdezze őt az esetről:

„-Amikor az előbb bent járt, Nyikolaj Vszevolodovics, véletlenül nem sodorta le a székről az egyenruhámat?... Az ajtónál hevert.

-Nem emlékszem, hát ott hevert az egyenruhája?

-Igen, ott hevert, kérem.

-A padlón?

-Előbb egy széken, aztán a padlón.

-No és felemelte?

-Felemeltem.

-Nos, akkor mit akar még?

-Hát ha így van, akkor semmit, kérem..." (Dosztojevszkij, 452)

Ez a párbeszéd, ha annak nevezhető, jól megmutatja a másik megalázását. Bahytin is felhívja erre a figyelmet: *„Ezt a stílust elsősorban a másik cinikus semmibevétele, hangsúlyozottan szándékos ignorálása határozza meg. A megszólalás durván szaggatott és cinikusan pontos."* (Bahtyin, 307)

A fókuszpontba állított kódok: **önpusztítás**, **oximoron**, **banalitás**.

Az aktus

A röpirat 154. sorában, tehát a szöveg egyharmadánál térünk rá a megírás okának első pontjára, a szexuális erőszakra. Fontos adat ez, jól érezhető súlyossággal mutatja a kimondott szavak

sztavrogini fontossági sorrendjét, az artikuláció összeomlását, a dekoherencia makroszintű megjelenését.

Sztavrogin az előző események után három nappal visszament az épületbe (Sztavrogin három lakást bérelt a történtek idején), és kettesben maradt Matrjosával. Megtudjuk, hogy „az ablakok nyitva voltak", a *„házban csupa mesterember lakott, így hát egész nap minden emeletről kopácsolás vagy énekszó hallatszott"* (Dosztojevszkij, 452). Matrjosa egy zsámolyon ült, háttal Sztavroginnak, „és egy tűvel szöszmötölt". Sztavrogin elővette az óráját, kettő óra volt. Itt visszautalok a röpirat elejéhez írt gondolataimhoz, amikor is az *adat* megjelenésének funkciójára mutattam rá: az elidegenítés tehát újra megjelenik. *„Felálltam és odalopóztam hozzá"*. A háttal-levés, a nem-nézés kiváltja a fantáziát, a ragadozó *modus operandi*ját látjuk működés közben. Megjelenik egy muskátli, a fényesen sütő nap, majd Sztavrogin megfogja a kislány kezét, és csendesen megcsókolja. Matrjosát ez *„egyszeriben megnevettette, mint egy kisgyermeket, de csak egy pillanatra, mert gyorsan másodszor is felugrott, immár annyira rémülten, hogy görcsösen megvonaglott az arca. Rémítően merev szemmel nézett rám, az ajka rángatózni kezdett, már-már sírva fakadt, de mégse kiáltott fel. Én ismét megcsókoltam a kezét, és az ölembe vettem. Ekkor hirtelen egészen elrántotta magát, és elmosolyodott, mintha szégyenkezne, de valami torz mosollyal. Az egész arca lángolt a szégyentől. Én állandóan sugdostam neki valamit, mint a részeg. Végül váratlanul olyan furcsa dolog történt, amelyet sohasem felejtek el, és amely ámulatba ejtett: a kislány mindkét karjával átölelte a nyakamat, s egyszeriben ő maga rettentően csókolgatni kezdett. Arcán a legnagyobb elragadtatás ragyogott. Kis híján felálltam és elmentem - annyira kellemetlen volt ez nekem ebben a kis teremtésben, épp a szánalomtól, amely váratlanul feltámadt bennem.*

Amikor mindenen túl voltunk, zavarba esett." (Dosztojevszkij, 453)

Kétségtelenül a történet és a röpirat legsúlyosabb jeleneténél vagyunk, azonban vegyük észre azokat a *funkció*kat, amiket Sztavrogin felhasznál narrációjában:

1. Matrjosa még ekkor sem jelenik meg előttünk valódi személyiségében: azt olvassuk csak róla, amit és ahogyan Sztavrogin képes interpretálni. Ez a megjelenés hasonlít egy viaszbábu szótlanságához, egy játékszerhez. A kép, amit látunk, szükségszerűen egysíkú, mintha csak árnyékokat engedne Sztavrogin látni nekünk. Az előző részben kiemeltem a párbeszéd előszöri megjelenését a röpiratban, azonban itt, annál a pontnál, ami miatt létezik maga a röpirat, újfent hiányzik a kommunikáció!
2. Matrjosa viselkedése dekoherensnek, céltalannak van beállítva, holott maga az elmondás, és maga az elmondás tárgya az: a szereplő tehát úgy van *személytelenítve*,

olyan tulajdonságokkal van felruházva, amik magát Sztavrogint és az elmondását jellemzik.

3. Az elmondás epicentruma egy banális és semmitmondó „amikor mindenen túl voltunk" kifejezésben testesül meg. A jogos kérdésünk, hogy min? Ugyanis a vallomásnak szükségszerűen meg kell neveznie a vallomás tárgyát, megnevezése nélkül nem vallomásról beszélünk, hanem *fecsegés*ről. A *ki-nem-mondott*ság okán az olvasói, befogadói *dekódol*ás megszakad, *felülkódol*ás következik (Barthes, 104), azaz létrehozás, méghozzá nevezetesen az, hogy a kimondás aktusa a befogadóhoz kerül: nem az elkövető, hanem a történetet hallgató nevezi meg azt a szót, ami miatt a történet mesélése létezik. A gonoszságot, a bűnt nem Sztavrogin mondja ki, hanem az, aki olvassa a röpiratot, így a kimondás felelőssége elhárul Sztavroginról.
4. A narrációban nem Sztavrogin a cselekvő, hanem éppen Matrjosa az, legalábbis Sztavrogin az elmondással őt teszi meg azzá, hiszen *„a kislány mindkét karjával átölelte a nyakamat, s egyszeriben ő maga rettentően csókolgatni kezdett."* Sztavrogin valóságában majdhogynem ő az elszenvedője az eseményeket, amiket úgy állít be, mintha Matrjosa váltotta volna ki azokat.

Az iménti négy ponttal érezhetjük a szürreális, groteszk történetmesélés minden aspektusát, és megtapasztalhatjuk még nyilvánvalóbban a mikro- és makro dekoherencia működését. *„Az Ördögök ilyen szempontból az álcselekvések gyűjteménye"* (Körmendy, 60). Emlékezzünk a regény kezdetére, Puskin *Ördögök* című versének részletére, mely mint tükör vetíti előre a dekoherenciát, a nem-tudást, a nem-kimondást:

Ha megölsz, se látok nyomot,
Ismeretlen már e táj.
(Puskin: *Ördögök,* lásd Dosztojevszkij: *Ördögök* oldalszám nélküli előszavát)

A fenti esemény után Sztavroginnak Matrjosa arca „butának hatott", ezért szótlanul elment a házból. Sztavrogin megemlíti, hogy úgy gondolja, Matrjosának ez az egész *„úgy rémlett neki, hogy égbekiáltó, halálos bűnt követett el, »megölte az istent«"* (Dosztojevszkij, 453).

Mármint a kislány! Újra kiemelem, hogy az imént Matrjosára áttolt cselekvés ebben a részben is hangsúlyos; nem Sztavrogin ölte meg az istent, hanem a kislány, nem Sztavrogin ölte meg jövőt, a reményt, hanem Matrjosa, legalábbis az interpretáció szerint.

Bahtyin a következőt mondja Sztavrogin vallomásáról: *„A Grosszman által megfigyelt szintaktikai sajátosságok - a beszédegység széttördelése, a szándékoltan tompa vagy szándékoltan cinikus szó stb. - lényegében Sztavrogin alapvető igyekezetének megnyilvánulásai,*

melyek arra irányulnak, hogy a személyes hangsúlyt szándékoltan és kihívó módon kiküszöbölje szavából, és a hallgatónak hátat fordítva beszéljen." (Bahtyin, 307-308)

A fókuszpontba állított kódok: **antiszociális szexualitás**, **szexuális eltévelyedés**, **pedofília, hárítás**, **fecsegés**, **ki-nem-mondás**, **dekoherencia**.

Érzelmek?

Miután Sztavrogin elment a házból, verekedés tört ki a kocsmában (ezt a verekedést a röpirat kezdetén futólag megemlíti), majd reggeli ébredése után az *,,első gondolatom az volt: megmondta-e a kislány, vagy sem"* (Dosztojevszkij, 453). Sztavrogin szerint reggel *,,igen vidám volt[am]", a ,,kompánia fölöttébb elégedett volt velem".* Visszament a házhoz, ahol a kislány futásban ment be a lépcsőhöz, ezért az *,,anyja már odacsapott neki, amiért »lóhalálában« szaladt be a lakásba"* (Dosztojevszkij, 454), így hát ő megnyugodott.

Sztavrogin elmondja, hogy este félelmet érzett, de *,,én sohasem éreztem félelmet"* (emlékezzünk a korábban bemutatott *oximoron*ra), majd érzelmekre utaló szavak kavalkádja önti el a bekezdést: *,,megrémültem", ,,félelmet éreztem", ,,kínzó érzés", ,,meggyűlöltem Matrjosát", ,,megölöm", ,,gyűlöltem", ,,utálat", ,,megvetés", ,,düh", ,,hideglelés", ,,láz", ,,félelem", ,,kín", ,,őrjöngés", ,,bosszúszomj"* (Dosztojevszkij, 454). Ezek az alábbi szavak 16 sorban mintegy viharfelhőként kavarognak, ami azért rendkívül különös és kiemelendő, mert a röpirat eddig majdhogynem teljesen kihagyta az érzelmekre utaló jelzéseket, így a narrációban tehát markáns változást tapasztalhatunk. Most először jelenik meg megtestesítés, majdhogynem személyesítés, mely eddig teljesen kimaradt az elmondásból! Az *impulzivitás* gátnélküliségét érhetjük tetten.

Sztavrogin ezután leírja, hogy *,,rettentően szerettem volna útközben, abban a percben összeveszni valakivel"* (Dosztojevszkij, 455). Egy hölgy jelenik meg a lakásban, amikor Sztavrogin felmegy, Martjosa nem bújik el. *,,Gyöngéd voltam Nyinához, és bezártam a háziak felé nyíló ajtót, amit már régóta nem tettem, úgyhogy Nyina tökéletesen boldogan távozott".* Ez a teljesen dekoherens, majdnem zagyva történetfűzés újra, egyre nagyobb mértékű antiszociális viselkedést mutat be. A *nézve-levés* képe ismét felbukkan.

A ,,háziasszony" (nem anyaként van említve, hanem funkcióként, holott a röpirat elején még anyának említette Sztavrogin, ez újabb személytelenítés) elmondja, hogy Martjosa három napja beteg, lázas és félrebeszél. A kérdésre, hogy miket mond a félrebeszélés közben, elmondja, hogy ,,rémségeket", mint például ,,megölte az istent" (Dosztojevszkij, 455). Sztavrogin felajánlja, hogy hívjanak orvost, kifizeti, de az anya szerint majd meggyógyul.

A fókuszpontba állított kódok: **agresszió**, **nem adekvát viselkedés**, **impulzivitás**, **oximoron**, **destruktív gondolatok**, **szexualitás**, szexuális eltévelyedés, **személytelenítés**.

A második bűn

Sztavrogin elhatározza, hogy visszamegy a lakásba, amikor a nő nem lesz otthon (öt órakor megy majd el, így negyed hatkor visszamegy). Újra *adat*tal találkozhatunk az elmondásban. Ennek az epizódnak a leghosszabb a leírása a röpiratban, 84 sor. Véleményem szerint ennek az epizódnak a valódi, elrejtett funkciója lesz az igazi magyarázat Sztavrogin öngyilkosságára, ugyanis, mint látni fogjuk, a rettenetes történet narratívájában megbújik egy olyan gócpont, mely az eddigi eseményeket is megérteti velünk. A nem narratíva, hanem pszichoanalitikus nézőpontból vett magyarázatra, kifejezetten Sztavrogin és édesanyja viszonyára lásd Williams elemzését[6], illetve a Sztavrogin mint áldozat boncolgatását lásd Smoley írásában (Smoley, 2013). Smoley idézi Williams tanulmányát, mely szerint Sztavrogin öngyilkossága az édesanyja felé mutatkozó libidinális és agresszív érzelmekre vezethető vissza (Smoley, 76), ugyanakkor hangsúlyozza, hogy Williams magyarázata kevés lehet arra nézve, hogy egy tulajdonképpen érzelemmentes szereplő hirtelen öngyilkosságot követ el. Az egész életútra, családi kapcsolatokra kiterjedő vizsgálat egy hosszabb hangvételű elemzést érdemelne, most viszont kizárólag a vallomás szövegére koncentrálunk narratív szempontból.

Sztavrogin, amikor visszamegy a lakásba, egyedül marad Matrjosával, és elkezdi *„gyötörni*" (Dosztojevszkij, 455). Az előző oldalon még azt mondta, *„annyira meggyűlöltem Matrjosát, hogy elhatároztam: megölöm"* (Dosztojevszkij, 454).

Nem szól hozzá, úgy tesz, mintha *„nem venné észre"*, és ez *„élvezetet szerez"* neki. A kislányra megalázó szavakat használ (bamba), majd Matrjosa *„bólogatni kezdett felém"*, és *„rám emelte kis öklét és általában fenyegetni kezdett"* (Dosztojevszkij, 456). Ezután a *„kezébe temette az arcát"*, majd eltávolodott, átment a másik szobába. Sztavrogin ezután hallotta, hogy a kislány kimegy onnan, elmegy a folyosóra, és ekkor

„...sikerült meglesnem, ahogy Matrjosa bemegy egy parányi kamrába, amolyan tyúkólfélébe, amely egy másik mellékhelyiség volt. Nagyon érdekes gondolat ötlött az agyamba. [...]

Egy perc múlva az órámra tekintettem, és a lehető legpontosabban megjegyeztem az időt." (Dosztojevszkij, 456)

[6] Williams, J. S. (1982) *Stavrogin's Motivation: Love and Suicide*. Psychoanalitic Review, Vol. 69. No. 2.

Megjelenik egy légy, az udvaron pedig egy szekér, egy szabó közben hangosan dalol, illetve egy *„parányi piros pók egy muskátlilevélen"* (Dosztojevszkij, 457) is csatlakozik ehhez a jelenethez.

„Hirtelen előkaptam az órámat. Húsz perc telt el azóta, hogy Matrjosa kiment. Sejtésem egyre valószínűbbé vált. De elhatároztam, hogy várok még pontosan egy negyedórát." (Dosztojevszkij, 457)

Az *adat*ok feltorlódnak, ahogy közeledünk a röpirat megírásának okához: nő a személytelenítés. „Halotti csend" és *„légyzúgást is hallottam"* (Dosztojevszkij, 457), újabb *oximoron*, összeférhetetlenség. Sztavrogin akkurátusan felöltözik, mindent visszatesz a helyére, mintha nem lett volna ott, és elindul a kamrához. Ebben a következőben idézett részben a feltornyosuló *kód*ok miatt minden egyes megjelenés után zárójelbe teszem a felfedezett kódot.

*„Be volt téve az ajtaja, de bezárva nem volt; tudtam, hogy nem is lehet bezárni (**oximoron**! M.M.), de nem akartam kinyitni* (**fecsegés**! M.M.), *hanem lábujjhegyre álltam, és úgy kémleltem be a résen. Abban a pillanatban, amikor lábujjhegyre álltam, eszembe jutott, hogy amikor az ablaknál ülve a kis piros pókot nézegettem és eltűnődtem, akkor arra gondoltam, hogyan állok majd lábujjhegyre, hogy elérjen a szemem addig a résig* (sokszoros **voyeur!,** hiszen nézés közben arra gondol, hogy amikor a pókot nézte, akkor arra gondolt, hogy majd benéz a résen M.M.). *Amikor közbeszúrom itt ezt az apróságot* (**bagatellizálás**! M.M.), *azt akarom kétségtelenül bebizonyítani, hogy mennyire nyilvánvalóan birtokában voltam értelmi képességeimnek* (**grandiózusnak beállított önkontroll**! M.M.), *tehát mindenért én vagyok a felelős* (**fecsegés**, hiszen a röpirat megírásának, vallomás-jellege miatt ez egyértelmű! M.M.). *Sokáig néztem* (**voyeur**! M.M.) *befelé a résen, mert ott sötét volt, bár nem teljesen* (**oximoron**! M.M.), *úgyhogy végül felfedeztem azt, amit kellett...*

Végül aztán elhatároztam, hogy elmegyek (**ki-nem-mondás**! M.M.)" (Dosztojevszkij, 457-458).

A ránk zúdított kódok mennyisége egyértelművé teszi a szürreális gondolati struktúrát, a dekoherenciát. Az események szétesnek, hiszen olyan részleteket emel ki Sztavrogin, melyek újfent csak nem a röpirat megírásának okára utalnak. Megint a befogadó *felülkódolás*a szükséges az eseménysor értelmezéséhez, ugyanis már másodszor nincs elmondva, amiről szól a mikro-egység, és maga a makro-egység. A kimondás újra a befogadóhoz kerül!

Maga a gócpont akkor fedezhető fel, amikor Sztavrogin Darja Pavlovnának írt későbbi, utolsó levelét már ismerjük, hiszen abban Sztavrogin a nőt „ápolónak" hívja segítségül magához, azonban amikor Darja elmegy hozzá, ő fedezi fel, hogy Sztavrogin már felakasztotta magát. Tehát Sztavrogin azt akarja, hogy a *látva-levés* úgy jöjjön létre irányába, ahogy ő látta

meg Matrjosát. Emlékezzünk vissza, hogy a röpirat keletkezésénél is fontosabb volt Sztavroginnak, hogy aki látja (befogadja a röpiratot), hogyan viselkedik. A szövegben található személytelenítések mind a saját személyének a személytelenítésére vonatkoznak. Az események, főleg ebben az utolsó jelenetben, úgy tűnnek fel előttünk, mint egy némafilm, hiszen a legmarkánsabb, a történet szempontjából legfontosabb eseménynél sem párbeszéd, sem monológ nem jelenik meg, hanem csak egy ömlesztett, utólagos magyarázat.

A fókuszpontba állított kódok: **adat**, **oximoron**, **sokszoros voyeur**, **bagatellizálás**, **grandiózusnak beállított önkontroll**, **ki-nem-mondás**.

2. Intermezzo: magyarázat

Sztavrogin elment, teáztak a panzióban, Lebjadkin verset szavalt, kártyáztak, *,,sokat meséltek, mégpedig mind talpraesetten és mulatságosan, nem pedig olyan ostobán, mint máskor"* (Dosztojevszkij, 458). Valaki megjegyzi, hogy ,,*amikor Nyikolaj Vszvevolodovics* (Sztavrogin, M.M.) *elégedett és nem búslakodik, akkor mindnyájan vidámak vagyunk és okosan beszélünk"* (Dosztojevszkij, 458).

Láthatjuk, hogy a legmegrázóbb jelenet után milyen banalitással veszi fel a röpirat a fonalat.

Sztavrogin víg volt, elégedett, nem búslakodott, *,,de ez csak a látszat volt. Emlékszem: tudtam, hogy végképp galád és alávaló gyáva vagyok - amiért ennyire örülök, hogy megszabadultam a bajtól - , és többé sohasem leszek tisztességes ember*" (Dosztojevszkij, 458).

Amellett, hogy *oximoron*ként ábrázolja magát, a maszk lesz a valódi szereplő ebben a jelenetben. Ez a kis rész tartalmaz egy *másik hangot*, miszerint ha Sztavrogin valamilyen, akkor mások is olyanok lesznek. Ebben a kimondásban tapasztalhatjuk meg, hogy Sztavroginnak mi az igazán fontos: hogy észre legyen véve, hogy *látva-legyen*. A ,,baj"-tól megszabadult, azaz Matrjosától: nem Matrjosa cselekszik itt, hanem Sztavrogin válik a cselekvővé, hiszen ő szabadul meg valamitől, és nem a másik tesz valamit érte. A jelentésbeli különbség nagyon fontos, hiszen az öngyilkosság nem a tárgynak jelölt egyén ön-cselekvése, hanem Sztavrogin saját viszonyulásának megtestesülése, egy kötelező funkció, ami az ő megsegítésére és célja miatt jött létre.

Aztán tizenegy óra tájban a *,,háziasszonyom"* Sztavroginért küld *,,azzal a hírrel, hogy Matrjosa felakasztotta magát"* (Dosztojevszkij, 458). Evidensnek tűnhet az eddig látottak után, hogy újfent a *másik* mondja ki a kimondandót, hovatovább nem Matrjosa anyja, hanem az *én* háziasszonyom küldet valakit (aki személy szerint ugyanaz, de a viszonyrendszerben Sztavroginhoz képest vázolt pozíció lesz fontos Sztavroginnak), aki kimondja a szót. Tehát itt

egy sokszintű eltolással találkozunk: valaki kimondja valakinek a szavát arról, hogy valaki mit tett; azaz az anya, aki nem anya most, hanem a szubjektum háziasszonya elmondja egy lánynak, aki eddig egyszer sem jelent meg a történtben, hogy mit tett a Matrjosa, hogy a hírvivő ismeretlen lány a más szavát elmondja a szubjektumnak. Ezen a ponton hullik igazán darabjaira a narratíva az eseményről: már semmilyen valóban összeköttetésben álló pontokat nem hallunk Sztavrogin és az öngyilkosság kapcsán, hiszen sikerül úgy bemutatni a narráció eltorzításával ezt az oksági összefüggést, mintha az univerzum különböző pontjain egymástól tökéletes elhatárolódásban lévő dolgokról szólna.

Sztavrogin - amikor meglátja az anyát, aki *„üvöltözött és vergődött"* (Dosztojevszkij, 548.) - ott áll egy darabig, majd elmegy. Látjuk magunk előtt az ignorálásnak sem mondható eseményt, hiszen az ignorálás egy adott esemény elfogadásának tiltása, nem-figyelembevétele. Itt egy ön-személytelenítés tapasztalható, ugyanis láthattuk, hányadszintű befogadója volt Sztavrogin a öngyilkosság kimondásának.

Ezután Sztavrogin elmondja a rendőröknek, hogy ő felajánlotta a segítségét, amikor Matrjosa beteg volt, majd felmondja a szoba bérlését, hiszen *„ezentúl nem maradhatok ilyen lakásban, hogy itt fogadjam Nyina Szaveljevát"* (Dosztojevszkij, 458) Távozáskor öt rubelt átad a lakbéren felül a háziasszonynak.

„A dolog lényege: szinte kábulatig untam az életet" (Dosztojevszkij, 458) folytatja Sztavrogin, majd elhatározta, hogy tönkreteszi saját életét, öngyilkosságra is gondolt: *„agyonlövöm magamat"* (Dosztojevszkij, 459), de *„valami különb kínálkozott"*.

A fókuszpontba állított kódok: **banalitás**, **oximoron**, **voyeur** (az anya nézése miatt), **darabokra hullott narratíva**, **személytelenítés**, **önpusztítás**.

Utazások

Ez az új dolog, ami kínálkozott, egy fogyatékos asszonnyal kötött házasság, *„ennél képtelenebb dolgot el sem lehetett képzelni"* (Dosztojevszkij, 459). Ezután külföldre utazik és Frankfurtban, egy boltban meglát egy fényképet, amin egy hasonló kislány van, mint Matrjosa. Megvásárolja ezt a képet, kiteszi a kandallóra, majd elfelejti magával vinni.

Aztán Sztavrogin tovább utazik, 18 soron keresztül meséli, hogy hova. „Kitűnően" meguzsonnázik egy német városkában, „jóízűen" elalszik, majd álmot lát. A már darabjaira hullott narratíva mozaikszerű marad, tovább színesedik.

Álmában egy görög szigeten jár, mely olyan, mint a *„Claude Lorrain-festmény, a katalógus szerint azt hiszem, Acis és Galathea"* (Dosztojevszkij, 460). Itt a csodálatos tájat nézi. A mitológia szerint a szerelmespárt meglátja a küklopsz Polyphemos, majd Acist dühében

megöli (Ovidius, 262-265). Itt, ha Sztavrogin *néz*i a tájat, akkor ő maga válik a küklopsszá, hiszen a mitológiában ő az, aki néz. Felébredése után *„megláttam magam előtt!"*, mármint Matrjosát, ahogy Sztavrogin felé *„szemrehányóan bólogatva rám emelte piciny öklét"* (Dosztojevszkij, 461).

Sztavrogin itt elmondja, hogy *„nem magától jelenik meg, hanem én idézem fel, kénytelen vagyok felidézni, bár élni sem tudok vele"* (Dosztojevszkij, 462). Ezután megemlíti, hogy a megőrüléséig így tartott ez, majd elhatározta, hogy bigámiát követ el, de mégsem teszi meg, mert *„egy másik lány"* (Dosztojevszkij, 462) azt tanácsolta neki.

Végül kijelenti, hogy jelen röpiratot kiadja, lefordíttatja, vállalja a felelősséget mindenért, hiszen úgyis *„elmezavarodott",* illetve *„úgysincs bizonyíték"* (oximoron). A lakás címét újra nem tudja, de kijelenti, hogy meg lehet keresni, és *„Azt akarom, hogy mindenki énrám tekintsen"* (Dosztojevszkij, 463). Így fejeződik be Sztavrogin vallomása, melyet a szerzeteshez vitt.

A fókuszpontba állított kódok: **mese-mitikus elem**, **voyeur**, **antiszociális szexualitás**.

Sztavrogin öngyilkossága

A regény végén az események kaotikusságában (várostűz, gyilkosságok, öngyilkosság) Sztavrogin elutazik Szkvoresnyikiből (a regény helyszíne) a „hatodik állomásra", onnan küld egy levelet ismerősének, Darja Pavlovnának, hogy költözzön vele Uri kantonba, és legyen ott az ápolónője, társa. Darja az állomásra siet, de az emeleti szobában csak a kis ajtó mögött lógó Sztavrogint találja ott egy apró kis cetlivel: *„Ne okoljanak senkit, magam tettem"* (Dosztojevszkij, 730).

A Darjának küldött levél hibás megfogalmazásáról a narrátor annyit mond, hogy *„nem javítottam ki még a legcsekélyebb stílushibáját sem ennek az orosz ifjúnak, aki minden európai műveltsége ellenére sem tanulta meg kellőképpen a helyes orosz fogalmazást"* (Dosztojevszkij, 726).

Az említett hibákra néhány példa: *„Nagyon unalmas hely, szurdok: a hegyek korlátozzák a látást meg a gondolatot. Nagyon komor. Én csak azért, mert volt egy kis ház eladó."* (Dosztojevszkij, 756) A narráció, az értelmes „beszéd", az a beszéd, mely összefoglalta (legalábbis megkísérelte) Matrjosa történetét, az a beszéd, mely képesnek hitte magát vallomást mondani, most végképp cserben hagyta Sztavrogint: a kimondani kívánt szó koherenciája összeomlik, kifürkészhetetlen asszociációk lépnek a helyére. A vallomás struktúrája még bizonyos szempontból követhető volt, azonban a Darjának küldött levélben olyan gondolati korlátok vannak, mint Uri kanton szurdokai és hegyei.

Összegzés

A bemutatott módszerrel Sztavrogin narratívájának összeomlását mint prediktort kíséreltem meg bemutatni. A röpirat egymást követő részei egyre kevésbé vagy egyáltalán nem kapcsolódnak egymáshoz, és a témához. Az általam dőlt betűvel jelölt kódok azonban talán segítenek a mélyebb megértésben, és iránytűként szolgálhatnak.

Sztavrogin személyisége az egyik legösszetettebb problematika a Dosztojevszkij-irodalomban. Az *Ördögök* történetvezetése, karaktereinek komplex filozófiai nézetei nehezen befogadhatóvá teszik a regényt. Jelen vizsgálat az öngyilkosság, a halál és az erőszak narratív megmutatkozásaira kívánt rávilágítani: a Sztavrogin által elkövetett szörnyű cselekedet – beleértve Matrjosa halálát is – az érzelemmentes, antiszociális személyiség művészi ábrázolása, mely a halál eseményét és okozását is lelketlenül, lelkifurdalás nélkül mutatja be nekünk.

Az elemzésben úgynevezett narratív kódokat kerestem, melyek segítségével azonosítottam az elmondás struktúrájában fellelhető megakadást, vagy éppen összeomlást, ezek összegzésének segítségével kerestem magyarázatot a főszereplő öngyilkosságára. A fantázia, mely arra irányult, hogy őt nézzék, ő pedig azt nézhesse, ahogy nézik, egyre jobban megmutatkozik a vallomásban, valamint a Darjának küldött levélben. Az egyre mozaikosabb, darabosabb, szétesőő narráció mutatja meg a főhős szellemi és lelki összeomlását, mely az öngyilkosságához vezet, de úgy, hogy Darja ugyanúgy lássa majd őt felakasztva, ahogy ő látta Matrjosát.

Sztavrogin problematikájának kultúrtörténeti fontosságát jelentheti, hogy Pilinszky János két verset is írt róla: *Sztavrogin elköszön*, és *Sztavrogin visszatér*. A versek idézőjelben vannak, mintha Sztavrogin utólag, a történtek megismerése után közölné velünk mondandóját. A versekben azt a paradox kettősséget érezhetjük, mint a vallomás befogadása közben.

Sztavrogin elköszön

„Unatkozom. Kérem a köpenyem.
Mielőtt bármit elkövetnek,
gondoljanak a rózsakertre,
vagy még inkább egyetlen rózsatőre,
egyetlen egy rózsára, uraim."

Sztavrogin visszatér

„Nem gondoltak a rózsakertre,
és elkövették, amit nem szabad.
Ezentúl üldözöttek lesznek
és magányosak, mint egy lepkegyűjtő.
Üveg alá kerűlnek valahányan.

Üveg alatt, tűhegyre szúrva
ragyog, ragyog a lepketábor.
Önök ragyognak, uraim.

Félek. Kérem a köpenyem."[7]

IRODALOM

BAHTYIN, M. (1972): Dosztojevszkij poétikájának problémái. Budapest, Osiris Kiadó

BARTHES, R. (1996): A műtől a szöveg felé. In.: A szöveg öröme. Irodalomelméleti írások. Budapest, Osiris Kiadó

DERRIDA, J. (1991) Az el-különböződés. In: Bacsó Béla (szerk.): Szöveg és interpetáció. Cserépfalvi Kiadó

DOSZTOJEVSZIJ, F. M. (2005): *Ördögök*. Pécs, Jelenkor Kiadó

HEIDEGGER, M. (2007): *Lét és idő*. Budapest, Osiris Kiadó

KÖRMENDY ZS. (1976): *A regényszervező főhős*. Filológiai Közlöny, XXII.

KIERKEGAARD, S. (2005): *Vagy-vagy*. Budapest, Osiris Kiadó

OVIDIUS, P. N.: Átváltozások. https://mek.oszk.hu/03600/03690/03690.pdf (2023.06.10.)

PILINSZKY, J. Összegyűjtött versei (internetes forrás)

[7] Pilinszky János összegyűjtött versei, https://mek.oszk.hu/01000/01016/01016.htm#h3_164 (2023.08.06.)

SMOLEY, C. (2013): *Trauma and the Negation of Subjectivity in Dostoevsky's* Demons*: Stavrogin's Manifesttion of the Post-Freudian Death-Drive*. Toronto Slavic Quarterly, No. 43. Winter

Internetes forrás:

The Behavior Panel: https://www.youtube.com/@TheBehaviorPanel (2023.05.30)

https://russian-literature.org/tom/410192 (2023.05.30.)

https://mek.oszk.hu/01000/01016/01016.htm#h3_164 (2023.08.06.)

Mészáros Mátyás
hallgató
Pécsi Tudományegyetem
Klinikai Idegtudományok Doktori Iskola
m811673@gmail.com